

ԱՐՄԵՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ
ՀՀ զԱԱ ՊԻ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌԸ XX դարի ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴԻ
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ
ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Իր գոյության ամբողջ ընթացքում (1840-1924 թթ.) Ալեքսանդրապոլի գավառի սահմանները պարբերաբար ենթարկվել են փոփոխությունների: Դեռևս XIX դարասկզբին գավառի տարածքը Փամբակ-Շորապյալի ուղեծմաս անվամբ մտնում էր Վրացական նահանգի կազմի մեջ:

1840 թ. ապրիլի 10-ին Անդրկովկասը բաժանվեց երկու խոշոր հատվածների՝ Վրացախմերեթական նահանգի և Կասպիական մարզի: Վերոհիշյալ կառուցվածքային վերափոխման շնորհիվ Անդրկովկասում ի հայտ եկավ Ալեքսանդրապոլի գավառը, որն ի թիվս տասն այլ գավառների, մտավ Վրացախմերեթական նահանգի կազմի մեջ: Տարածքային տեսակետից նորաստեղծ գավառը գրեթե ամբողջովին պարփակվում էր նախկին Փամբակ-Շորապյալի ուղեծմասի սահմանների մեջ: Այն արևմուտքում սահմանակից էր Կարսի փաշայությանը, հյուսիսում և արևելքում՝ Բորչալուի գավառին, իսկ հարավում՝ Երևանի գավառին:

1844 թ. ստեղծվեց Կովկասի փոխարքայությունը, իսկ 1846 թ. իրագործվեց երկրամասի վարչատարածքային հաջորդ ձևափոխությունը՝ Անդրկովկասը տրոհվեց չորս նահանգների: Ալեքսանդրապոլի գավառն իր Լոռու, Փամբակի և Շորապյալի տեղամասերին ի հավելում ստանալով գերազանցապես հայ տարրով բնակեցված Ախալքալաքի տեղամասը՝ մտավ Թիֆլիսի նահանգի մեջ:¹

Երեք տարի անց Անդրկովկասը նորից հայտնվեց վարչատարածքային բաժանման փաստի առջև: 1849 թ. հունիսի 9-ին փոխարքայի հրամանով Թիֆլիսի ու Շամախու նահանգների որոշ տա-

¹ Մանրամասն տե՛ս Հայրապետյան Ա., Արևելյան Շիրակը XIX դարի առաջին կեսին, Գյումրի, 2005, էջ 130-143: Օհանյան Ա., Վարչա-տերիտորյալ բաժանումները նախասովետական Հայաստանում, Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ, հ. 5.51, Ե., 1955, էջ 85-89:

րածքների միավորմամբ ստեղծվեց երկար սպասված Երևանի նահանգը:

Նորաստեղծ նահանգի կազմի մեջ մտան Երևանի, Նախիջևանի, Օրդուբադի, Նոր Բայազետի գավառները և Ալեքսանդրապոլի նման անունով առանց Ախալքալաքի տեղամասի:¹

Ի դեպ, այդքանով գավառի տարածքային ձևափոխությունները չվերջացան. Ախալքալաքի տեղամասի կորստից ընդամենը 13 տարի անց Ալեքսանդրապոլի գավառից անջատվեց և Թիֆլիսի նահանգին միացվեց նաև Լոռին, որը կազմում էր Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակ ոստիկանական տեղամասի մեծագույն մասը:²

Արանք էին Անդրկովկասյան երկրամասում անցկացված այն վարչատարածքային բարեփոխումները, որ XIX դարի 40-ական թվականների սկզբներին հանգեցրեցին նախ՝ Ալեքսանդրապոլի գավառի ստեղծմանը, ապա՝ նաև 1849 թ. նրա՝ նորակազմ Երևանի նահանգի մեջ մտնելուն:

Պարասկզբին մարդաթափ ու կիսավեր Փամբակի և Շորագյալի սուլթանությունների հիմքի վրա ստեղծված Ալեքսանդրապոլի գավառն արդեն XIX դարի վերջերին բաժանվում էր ոստիկանական չորս տեղամասերի և գյուղական 27 հասարակությունների՝ 160 գյուղով. 1. Աղբաբայի ոստիկանական տեղամաս՝ կազմված գյուղական 6 հասարակությունից (պրիստավը նստում էր Ալեքսանդրապոլից 22 վերստ³ հեռու գտնվող Աղբաբա գյուղում), 2. Ճըզխլարի (Ցողամարգ) ոստիկանական տեղամաս՝ կազմված գյուղական 5 հասարակությունից (պրիստավը նստում էր Ալեքսանդրապոլում), 3. Հոռոմի ոստիկանական տեղամաս՝ կազմված գյուղական 5 հասարակությունից (պրիստավը նստում էր Ալեքսանդրապոլից 14 վերստ հեռու՝ Հոռոմ գյուղում), 4. Մեծ Ղարաքիլիսայի (Վանաձոր) ոստիկա-

¹ Հայաստանի Ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆոնդ 332, ցուցակ 1, գործ 715, թթ. 1-2; Подъесаул Ив. Позаровский, Материалы для военного обозрения Эриванской губернии, ч. 1, вып. 1, Тифлис, 1890, с. 14-15; К столетию присоединения Грузии к России. Утверждение русского владычества на Кавказе, т. 12, Тифлис, 1901, с. 378.

² Шахатуян А., Административный передел Закавказского края, Тифлис. 1918, с. 108-109.

³ 1 վերստը հավասար է 1066մ:

մ նական տեղամաս՝ կազմված գյուղական 11 հասարակությունից
ս) (պրիստավը նստում էր Մեծ Ղարաքիլիսա գյուղում):¹

Գավառը ռազմաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական մի
շջարք կարևոր հանգամանքների բերումով XIX դարի կեսերից վե-
րաժպեց նոր ձևավերված Երևանի նահանգի հայաշատ գավառնե-
լրից մեկի, որը զբաղեցնում էր նահանգի տարածքի 13%-ը (3680
գքառ. կմ)²՝ հյուսիսից և հյուսիս-արևելքից սահմանակցելով Թիֆլիսի
մ նահանգին ճը-զըխլարի և Մեծ Ղարաքիլիսայի տեղամասերով, հա-
լրավից՝ Էջմիածնի գավառին Աղբուլաղի (Լուսաղբյուր) տեղամասով,
արևելքից՝ Նոր Բայազետի գավառին Հոռոմի ու Մեծ Ղարաքիլիսայի
տեղամասերով և արևմուտքից՝ Կարսի փաշայությանը (հետագա-
րյում՝ նաև մարզին) սահմանագիծ ջրբաժան ունենալով Ախուրյան
քզետը:³

XIX դարի վերջին քառորդին Անդրկովկասում վարչատարած-
գքային բարեփոխումներ այլևս չեղան, և Ալեքսանդրապոլի գավառի
սսահմաններն անփոփոխ մնացին մինչև XX դարասկիզբ:

1905-1907 թթ. ռուսաստանյան առաջին հեղափոխության տա-
դրիներին առաջ քաշվեցին պետական իշխանության ապակենտրո-
մնացման, տեղական ինքնակառավարման, ինչպես նաև ազգային-
լթենիկ վարչատարածքային նոր բաժանման, ամբողջ կայսրությու-
մնում դաշնային կառուցվածք ստեղծելու ծրագրեր: Առաջին քննար-
կկումները սկսվեցին միայն 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությու-
մնից հետո, երբ Ռուսական կայսրությունը թևակոխեց զարգացման
ծոողովրդավարական փուլ:

Անդրկովկասյան երկրամասի վարչական վերաբաժանման և
ստեղական ինքնակառավարման խնդիրը քննարկելու համար՝
1917 թ. գարնանը Պետրոգրադում ժամանակավոր կառավարության

¹ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Издан по распоряжению Главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, Закавказским статистическим комитетом, Тифлис, 1893, с. IX-X.

² Սարգսյան Հ., Ալեքսանդրապոլի գավառի էթնոաշխարհագրական բնութա-
գիրը XIX դարի վերջերին, ՀՀ ԳԱԱ ՀՀՀԿ «Գիտական աշխատություններ», հ.
1, Գյումրի, 1998, էջ 132-133:

³ Թովչեան Ե., Ալեքսանդրապոլի գավառ, «Աղբյուր», N 7, 14-րդ տարի,
Թիֆլիս, 1896, էջ 268-269: Հակոբյան Թ. Խ., Մելիքբախշյան Ս. Տ., Բարսեղ-
յան Հ. Խ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ.
Ա, Ե., 1986, էջ 74-ի քարտեզը:

որոշմամբ Ներքին գործերի նախարարությանը կից ստեղծվեց հատուկ հանձնաժողով Ձուրաբ Ավալովի գլխավորությամբ:¹ Ելնելով Անդրկովկասն էթնիկ, տնտեսական ու աշխարհագրական տեսակետից միատեսակ վարչատարածքային միավորների բաժանելու սկզբունքներից՝ հանձնաժողովը մշակեց ու 1917 թ. ամռանը ՆԳ նախարարությանը ներկայացրեց երկրամասում վարչատարածքային բաժանում անցկացնելու մի նախագիծ. Երևանի, Թիֆլիսի և Ելիզավետպոլի նահանգների վերադասավորմամբ Անդրկովկասում ստեղծվելու էին մոտ նահանգներ (Թիֆլիսի և Քութայիսիի՝ բնակեցված գերազանցապես վրացիներով, Բաքվի ու Ելիզավետպոլի՝ բնակեցված գերազանցապես մահմեդականներով, և Գանձակի, Ալեքսանդրապոլի ու Երևանի՝ բնակեցված գերազանցապես հայերով):²

Փաստորեն, նախագծի համաձայն՝ հայկական նահանգների թիվն Անդրկովկասում նախկին մեկի փոխարեն հասնելու էր երեքի՝ 15 գավառներով:

Նախագծում լուրջ տեղ էր հատկացվում նաև Ալեքսանդրապոլի գավառին: Նախկին Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի հիմքի վրա ենթադրվում էր ստեղծել համանուն նահանգ՝ բնակեցված գերազանցապես հայերով (նահանգում հայերը կազմելու էին բնակչության 66%-ը): Ալեքսանդրապոլի նահանգն ունենալու էր հինգ գավառ, որոնցից

1. Ալեքսանդրապոլի գավառը կազմվելու էր նախկին Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառից՝ առանց I ոստիկանական տեղամասի և Էջմիածնի գավառի IV ոստիկանական տեղամասից,

2. Ախալքալաքի գավառը՝ նախկին Թիֆլիսի նահանգի Ախալքալաքի գավառից, Բորչալուի գավառի Թրիալեթի (Օալկա) տեղամասի Աշկալայի, Նարդևանի ու Ավրավլիի գյուղական հասարակություններից, Գորիի գավառի Բակուրիանի տեղամասի Աոլիտ ու Ղզըլքիլիսա գյուղերից,

¹ Հանձնաժողովի կազմում վրացիներից ընդգրկված էին՝ Ջ. Ավալովը, Գ. Լորդկիպանիձեն ու Ս. Ավալիանին, հայերից՝ Ալ. Խատիսյանը և Ա. Շահխաթունյանը, թաթարներից՝ Խան Խոյսկին և Ա. Շեյխուլիսլամովը, լեռնականներից՝ Վ. Ջաբաթևը ու Ա. Նամիտովը (Մանրամասն տե՛ս Մելիքյան Վ., Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, 1917 թ. մարտ-հոկտեմբեր, Ե., 1997, էջ 119-120):

² Шахатунян А., ցվ. աշխ., էջ 128-134:

3. Լոռու գավառը՝ նախկին Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի յարգավառի Լոռու տեղամասից և Ալեքսանդրապոլի գավառի I ոստի-
յականական տեղամասից (Փամբակ),

4. Կարսի գավառը՝ նախկին Կարսի օկրուգից,

5. Կաղզվանի գավառը՝ նախկին Կաղզվանի օկրուգից:
Էթնիկ տեսանկյունից ստեղծվելիք նահանգն ունենալու էր
խիստ երկրային պատկերը¹։

գավառի անվանումը	ընդամենը (հազար մարդ)	հայ (հազար մարդ)		մահմե- դական (հազար մարդ)		այլը (հազար մարդ)	
Ալեքսանդ- րապոլի	204	170	3	22	1	12	
Ախալքալա- քի	120	94	9	10		16	3
Լոռու	120	92	7	14	2	14	1
Կարսի	193	83	3	49	5	61	2
Կաղզվանի	82	35	3	26	2	21	3
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	719	474	6	121	7	124	7

Անդրկովկասյան երկրամասում վարչատարածքային բաժա-
նում անցկացնելու հատուկ հանձնաժողովի կազմած նախագիծը
հավանություն գտավ ՆԳ նախարարության կողմից: Վերջինիս որոշ-
մամբ ՕԶԱԿՈՄ-ին կից Ա. Չխենկելու նախագահությամբ ստեղծվեց
15 հոգուց (յուրաքանչյուր ազգից՝ 5 հոգի) բաղկացած հատուկ կո-
միտե՝ տեղում նախագիծը վերջնական տեսքի բերելու համար:
1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսների ընթացքում կոմիտեն
Թիֆլիսում կազմեց մոր նախագիծ, որն, ի դեպ, շատ քիչ էր տար-
բերվում նախարարության նախագծից:

Ալեքսանդրապոլի նահանգի կտրվածքով այդ փոփոխություն-
ները հետևյալն էին: Օրինակ, եթե նախարարության նախագծով
Փամբակը մտնում էր Լոռու գավառի մեջ, ապա ՕԶԱԿՈՄ-ի նախագ-
ծով այն մտնում էր Ալեքսանդրապոլի գավառի մեջ, կամ եթե նախա-
րարության նախագծով Երևանի նահանգն ուներ Աուրմալուի գա-

¹ Նույն տեղում, էջ 133-134:

վառ, ապա ՕԶԱԿՈՄ-ի նախագծով այն վերացվում էր և արդեն Ալեքսանդրապոլի նահանգում ստեղծվում էր Կողքի գավառ՝ կազմված էջմիածնի ու Սուրմալուի գավառներից և Կաղզվանի օկրուգի Նախիջևանի տեղամասից:¹

Այսպիսով՝ նոր նախագծի համաձայն՝ ստեղծվելիք Ալեքսանդրապոլի նահանգը հինգի փոխարեն ունենալու էր վեց գավառ՝

1. Ալեքսանդրապոլի գավառը կազմվելու էր նախկին Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի II, III և IV ոստիկանական տեղամասերից ու I ոստիկանական տեղամասի Նալբանդի գյուղական հասարակությունից,

2. Կողքի գավառը՝ նախկին Սուրմալուի գավառի III ոստիկանական տեղամասից ու I ոստիկանական տեղամասի Ալիկոչադի գյուղական հասարակությունից, էջմիածնի գավառի IV ոստիկանական տեղամասից՝ առանց Կոշի գյուղական հասարակության, III ոստիկանական տեղամասի Շահրիյարի գյուղական հասարակության Դաջի Բայրամ, Դեյրիբեկլու, Ասսար, Շահվարուտ, Խոջա Յարալու գյուղերից և նախկին Կաղզվանի օկրուգի Նախիջևանի ոստիկանական տեղամասից,

3. Լոռու գավառը՝ նախկին Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի I ոստիկանական տեղամասից՝ առանց Նալբանդի գյուղական հասարակության, նախկին Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառի Օպրետի, ճոճկանի, Շինիխի և Շուլավերի գյուղական հասարակություններից, մույն գավառի Լոռու ոստիկանական տեղամասից և Ալավերդու ոստիկանական տեղամասից,

4. Ախալքալաքի գավառը՝ նախկին Թիֆլիսի նահանգի Ախալքալաքի գավառից, Բորչալուի գավառի Թրիալեթի (Ծալկա) տեղամասի Աշկալայի, Նարդևանի ու Ավրավլիի գյուղական հասարակություններից և Գորիի գավառի Բակուրիանի տեղամասի Մոլիտ ու Ղզըլբիլիսա գյուղերից,

5. Կարսի գավառը՝ նախկին Կարսի օկրուգից,

6. Կաղզվանի գավառը՝ նախկին Կաղզվանի օկրուգից՝ առանց Նախիջևանի ոստիկանական տեղամասի:

Ըստ էթնիկ սկզբունքի՝ Անդրկովկասում վրացական, հայկական և թուրք-թաթարական վարչական խոշոր միավորներ ստեղծելու ՕԶԱԿՈՄ-ի նախագիծը հավանության արժանացավ Ա. Կերենսկու կառավարության կողմից, սակայն չիրագործվեց և չէր էլ կարող իրագործվել, որովհետև Պետրոգրադ հրավիրված թուրք-թաթարա-

¹ Նույն տեղում, էջ 136-155:

այլան պատվիրակությունը լիազորություններ չունենալու պատճառա-
նախանությամբ հրաժարվեց ստորագրել փաստաթղթի տակ:¹ Հետևե-
լով թուրք-թաթարական պատվիրակության օրինակին՝ 1917 թ. աշ-
նանը տարածքային սահմանազատման սկզբունքների հարցում
դրենց դիրքորոշումն արմատապես փոխեցին նաև վրացիները:²

Փաստորեն, Ալեքսանդրապոլի գավառի հիմքի վրա համանուն
սնահանգ ստեղծելու և Հյուսիսային Հայաստանում հայկական հողե-
ցող վարչական մեկ միավորի՝ կազմում հավաքելու գաղափարը մնաց
լանկատար: Ավելին, հաջորդ երեք տարիների ընթացքում տարա-
սժաշրջանում տեղի ունեցան իրադարձություններ, որոնք ընդհան-
րապես կասկածի տակ դրեցին Ալեքսանդրապոլի գավառի հետագա
ւժոյության հարցը:

1917 թ. նոյեմբերի 15-ին ՕԶԱԿՈԱ-ին փոխարինեց Անդրկով-
կասյան կոմիսարիատը Եվգենի Գեգեչկորու գլխավորությամբ: Հան-
կդես գալով Անդրկովկասում ազգամիջյան հարաբերությունների
կննդնացման և ազգային հարցի լուծման խոստումներով՝ կոմիսա-
րիատը նոյեմբերի 27-ին հատուկ դեկրետով երկրամասում մտցրեց
թզմնատվային կառավարում: Այս համակարգը, սակայն, գործնական
լիիրառություն չգտավ, որովհետև հանգեցրեց Անդրկովկասի էթնիկ
լվերաբաժանման նույն բարդ խնդրին:³

1918 թ. փետրվարի 10-ին կոմիսարիատին փոխարինած
Անդրկովկասյան սեյմը, Ա. Զխեիծեի նախագահությամբ, ընդհա-
մնուր անարխիայի ու թուրքական արշավանքի պայմաններում ընդ-
հանրապես մոռացության տվեց ազգային ներքին սահմանազա-
ստումների խնդիրը, իսկ 1918 թ. մայիսի վերջերին Անդրկովկասը բա-
ժանվեց երեք անկախ հանրապետությունների:

¹ Մանրամասն տե՛ս Գևորգյան Ա., Տեղական ինքնակառավարման վերակազ-
մակերպման խնդիրն Անդրկովկասում ժամանակավոր կառավարության օրոք
(1917 թ. փետրվար-հոկտեմբեր), ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ «Գիտական աշխատություն-
ներ», հ. 9, Գյումրի, 2006, էջ 32-37:

² Մանրամասն տե՛ս Մելքոնյան Ա., Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին
քառորդին, Ե., 2003, էջ 265-270:

³ Սիմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, հ. 1, Ե., 1996, էջ 647-648:

Անկախությունը հայ ժողովրդին տրվեց չափազանց բանկ գնով: 1918 թ. հունիսի 4-ին Բաթումում կնքված պայմանագրի համաձայն՝ նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության տարածքը կազմում էր 12000 քառ. կմ: Նախկին Երևանի նահանգից թուրքիային էին անցնում Աուրմալուի գավառն ամբողջությամբ, Էջմիածնի գավառի մեծ մասը, Երևանի և Շարուր-Ղարալագյազի գավառների մի մասն ու Ալեքսանդրապոլի գավառը՝ բացառությամբ Մեծ Ղարաքիլիսայի ոստիկանական տեղամասի:¹ Հայ թուրքական նոր սահմանը «Ալեքսանդրապոլ-Թիֆլիս երկաթգծից հասնում էր Աղբուլաղ գյուղից 5 կմ արևմուտք, այնուհետև՝ մինչև Խանվալի, որտեղից համարյա ուղիղ գծով հասնում էր Ալագյազ լեռան առավել բարձր գագաթը, որտեղից հասնում էր Էջմիածին-Աարդարապատ խճուղին, ապա շրջանցում էր Էջմիածինը 7 կմ տարածության վրա և շարունակում էր գնալ Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղուն զուգահեռ ուղղությամբ, մնալով նրանից մոտ 6 կմ հեռավորության վրա»:²

Երկրի համար օրհասական այս պահին Երևանի Հայոց Ազգային խորհուրդն Արամ Մանուկյանի նախագահությամբ 1918 թ. հունիսի 22-ին լուծարեց թուրքիային անցած հայկական տարածքների պետական հաստատությունները, իսկ հունիսի 29-ին Հայաստանի Հանրապետության Գյուղատնտեսության և Պետական գույքի վարչությանը տեղեկացրեց ՀՀ տարածքը վարչական փոփոխության ենթարկելու և այն Երևանի, Էջմիածնի, Նոր Բայազետի, Ղարալագյազի ու Դիլիջանի գավառների բաժանելու մասին:³

Ինչ վերաբերում է գրավված շրջաններին, ապա թուրքերն այստեղ օսմանյան օրենքներ չմտցրեցին, այլ պահպանեցին տեղական՝ ցարական կառավարությունից մնացած օրենքներն ու վարչական կառույցները: Օրինակ՝ 1918 թ. մայիսի 16-ին՝ Ալեքսանդրապոլ

¹ ՀԱԱ, ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 23, թթ. 96-98:

² ՀԱԱ, ֆոնդ 222, ցուցակ 1, գործ 24, թ. 332: Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923 թթ.), Ե., 1972, էջ 533: Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թ., Ե., 1997, էջ 249:

³ Ասրյան Ա., Արսմ Մանուկյան. կյանքը և գործը (Ազատագրական շարժման և անկախ պետականության վերականգնման ուղիներում), Ե., 2005, էջ 211:

քաղաքը գրավելու հաջորդ օրը, թուրքական հրամանատարության կարգադրությամբ տեղի ունեցավ քաղաքացիների ընդհանուր ժողով, որտեղ ընտրվեց 29 հոգուց կազմված Քաղաքային խորհուրդ (16 հայ, 3 հույն, 3 մահմեդական, 3 ռուս, 2 վրացի և 2 հրեա): Վերջինս իր հերթին ընտրեց 15 հոգուց բաղկացած Քաղաքային վարչություն՝ կարգավորելու համար քաղաքի և ամբողջ գավառի վարչական, տնտեսական ու ուսումնական կյանքը: Միաժամանակ Ալեքսանդրապոլի գավառը բաժանվեց գյուղախմբերի: Քաղաքին ու գավառին վերաբերող բոլոր կարգադրությունները թուրքական իշխանություններն անում էին քաղաքային ինքնավարության միջոցով և նրա միջոցով էլ ընդունում էին խնդրագրեր: Քաղաքային ինքնավարությունն անմիջապես ենթարկվում էր տեղական իշխանության նախագահին (գավառապետ), իսկ վերջինս էլ՝ թուրքական բանակի հրամանատարին:¹

1918 թ. նոյեմբերից թուրքական զորքերը սկսեցին հեռանալ գրավված տարածքներից, իսկ դեկտեմբերի 3-ին ՀՀ անցած մոր շրջաններում ստեղծվեցին գավառային վարչության մարմիններ: Թուրքական վեցամսյա օկուպացիան բացասաբար ազդեց Ալեքսանդրապոլի գավառի կառուցվածքի ու սահմանների վրա. գավառը զրկվեց Մեծ Ղարաքիլիսայի տեղամասից, որը Դիլիջանի և Քարվանսարայի տեղամասերի հետ կազմեց Դիլիջանի գավառը:² Այլևս երբեք Ալեքսանդրապոլի նախկին գավառի տարածքային ամբողջականությունը չվերականգնվեց և մոր Ալեքսանդրապոլի գավառն իր 4 տեղամասերով նախկին 160-ի փոխարեն այժմ ուներ 129 գյուղ, գյուղական 25 հասարակություններով (նախկին 27-ի փոխարեն):³

Երկրում կուտակված ռազմաքաղաքական, տնտեսական, սոցիալական ու ազգային խնդիրների առավել նպատակահարմար լուծումների որոնման հրամայական անհրաժեշտությունը հանգեց-

¹ ՀԱԱ, ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 125, ք. 8:

² 1918 թ. հոկտեմբերի 7-ին ՀՀ Մինիստրների խորհրդի որոշմամբ Ղարաքիլիսայի և Դիլիջանի գավառները ժամանակավորապես միավորվեցին մեկ զինվորական օկրուգի մեջ (Մանրամասն տե՛ս ՀԱԱ, ֆոնդ 127, ցուցակ 1, գործ 4, ք. 20:)

³ ՀԱԱ, ֆոնդ 127, ցուցակ 1, գործ 4, ք. 20:

րեց ՀՀ տիրույթների նոր վերածնան, որը կյանքի կոչվեց 1919 թ. փետրվարի 26-ին: Մինիստրների խորհրդի որոշմամբ ՀՀ տարածքը բաժանվեց Նախիջևանի, Երևանի, Շարուրի, Էջմիածնի, Դիլիջանի, Նոր Բայազետի, Աուրմալուի, Ղարալագյազի, Ղարաքիլիսայի (Լոռու) և Ալեքսանդրապոլի գավառների:

Նույն վարչատարածքային բաժանման համաձայն՝ նորաստեղծ Ղարաքիլիսայի գավառը կազմվեց նախկին Ալեքսանդրապոլի գավառի I ոստիկանական տեղամասից (Մեծ Ղարաքիլիսայի) և Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառի ամբողջ Լոռու շրջանից: Գավառը վերանվանվեց Լոռի և ուներ գյուղական 16 հասարակություն՝ Մեծ Ղարաքիլիսայի, Վոսկրեսենովկայի, Նալբանդի, Համամլուի, Աարալի, Ղըշլաղի, Վարդնովի, Մեծ Բեքանդի, Յաղուբլիի, Ղաթախչիի, Ալիխանի, Հայկական Ջելալօղլիի, Գյուլագարակի, Դսեղի, Չորագյուղի և Լոռուտի (1919 թ. մայիսի 23-ի Մինիստրների խորհրդի որոշմամբ Մեծ Ղարաքիլիսան գյուղից վերածվեց քաղաքի): Նախկին Ալեքսանդրապոլի գավառի մյուս երեք տեղամասերից (Ալեքսանդրապոլի, Քյավթառլուի, Աղինի) ստեղծվեց Ալեքսանդրապոլի նոր գավառ՝ գյուղական 13 հասարակություններով՝ Փոքր Ղարաքիլիսայի, Միրաքի, Նորաշենի, Քյավթառլիի, Արթիկի, Ղզըլդոչի, Ղայդուլի Ղազանչիի, Ալիխանի, Իլլի Ղարաքիլիսայի, Հոռոմի, Տավաշանդշլաղի, Մուլա Գյոկչայի և Աոգուբլիի:¹

ՀՀ տարածքի վերածնունդը կատարվեց հապշտապ, ուներ լուրջ թերություններ և բնակչության ու հատկապես ալեքսանդրապոլցիների շրջանում դժգոհությունների տեղիք տվեց: Արդեն 1919 թ. մարտի 20-ին Ալեքսանդրապոլի գավառային կոմիսարի ՀՀ տարածքային վարչության և միլիցիայի կոմիսարին ներկայացված զեկուցագրում այդ կապակցությամբ ասվում էր. «Ավելի հարմար եմ համարում Ավդիբեկ, Ղարալ, Բեքանդ, Աղբուլաղ, Ղաթախչի, Ղարաքոյա, Գեղեղուշ գյուղերը հանել Լոռու գավառի Ղարաքիլիսայի գավառամասից և մտցնել Ալեքսանդրապոլի գավառի մեջ, քանի որ դրանք Ղարաքիլիսայից հեռու են 40, իսկ Ալեքսանդրապոլից 20

¹ ՀԱԱ, ֆոնդ 203, ցուցակ 1, գործ 181, քք. 7-8:
206

վերստ, և բնակչությունը կապված է Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության հետ, ինչպես պատմական, այնպես էլ աշխարհագրական տեսակետից»:¹ Հայաստանի Ազգային արխիվում պահպանվել են նմանատիպ բովանդակությամբ տասնյակ զեկուցագրեր ու դիմում-բողոքներ:²

1920 թ. մայիսի 25-ին, ՀՀ Պառլամենտի որոշմամբ նախկինում թույլ տրված թերացումները վերացնելու, կենտրոնի և շրջանների միջև կապերը հստակեցնելու ու տեղերում իշխանությունն ուժեղացնելու նպատակով կատարվեց վարչական նոր բաժանում. ՀՀ տարածքը բաժանվեց չորս նահանգի՝ Արարատյան, Վանանդի, Սյունիքի և Շիրակի:³ Վերջին նահանգի մեջ բացի Ալեքսանդրապոլի գավառից մտան Ղարաքիլիսայի գավառն ամբողջությամբ, Էջմիածնի գավառի Թալինի գավառամասը, Կարսի գավառի 5-րդ գավառամասն ամբողջությամբ, 1-ին և 2-րդ գավառամասերի որոշ մասեր՝ սկսած Զլդըր լճի հարավային ափի Ղաշքեորդի գյուղից խճուղով հարավ՝ Ներքին Փարկիթի կտրելով երկաթուղու ուղին մինչև Ղայնալի գյուղը, Ախալքալաքի և Բորչալուի գավառների հայկական մասերն ու Ղիլիջանի գավառը (Ղիլիջանի գավառը ժամանակավորապես գատվում է Շիրակի նահանգից, կազմում առանձին միավոր և ենթարկվում է ՆԳ նախարարությանը):⁴

Վարչական այս բաժանումը ևս լուրջ դժգոհություններ առաջացրեց տեղերում, մասնավորապես՝ Թալինում և Կարսում: Օրինակ, Թալինի հասարակության ժողովը կոմիսար Միքայել Թադևոսյանի գլխավորությամբ, հունիսի 25-ին, հեռագրով հայտնում էր Էջմիածնի գավառի կոմիսարին, որ ժողովուրդը համաձայն չէ միանալ Ալեքսանդրապոլի գավառին, որովհետև նախ՝ տասնյակ տարիների ընթացքում կապված լինելով Էջմիածնի գավառին, արդեն ընտելացել և յուրացրել է այդ գավառի պայմանները, և հետո Թալինի շրջա-

¹ ՀԱԱ, ֆոնդ 201, ցուցակ 1, գործ 135, թ. 29:

² Նույն տեղում, թթ. 3-15, թթ. 35-41:

³ ՀԱԱ, ֆոնդ 201, ցուցակ 1, գործ 26, թ. 56, ֆորդ 199, ցուցակ 1, գործ 160, թ. 134:

⁴ «Շիրակի աշխատավոր», Ալեքսանդրապոլ, 1920, թիվ 25:

նի գյուղերի մեծ մասն ավելի մոտ են էջմիածնին, քան՝ Ալեքսանդրապոլին:

Նույնն էր նաև կարսեցիների դժգոհության պատճառը: Մայիսի 25-ի օրենքով Ալեքսանդրապոլի գավառին էր միացվել «Կարսի նահանգի այն մասը, որը մոտ էր գտնվում Ալեքսանդրապոլի պաշտպանական ամրություններին՝ սկսած այն կետից, ուր իրար էին միանում Ղարսաչայն ու Արփաչայը, այնուհետև Ղարսաչայով բարձրացած մինչև Շահնագար և այնտեղից Կարախանչայով մինչև Ախալքալաքի սահման»:¹ ՆԳ նախարարությունը սրա անհրաժեշտությունը բացատրում էր հետևյալ կերպ. «Քանի որ զինվորական տեսակետից այս եռանկյունին ենթակա է Ալեքսանդրապոլի զինվորական հրամանատարությանը, անհրաժեշտ է, որ զինվորական և աղմինիստրատիվ իշխանությունները կարողանան խորհրդակցել և համերաշխությամբ վարեն գործերը: Դա անհրաժեշտ է նաև Ալեքսանդրապոլի պաշտպանության համար»:²

Իրականում դրա կարիքը չկար, և անցած 40 տարիների ընթացքում այս եռանկյունին լինելով Կարսի նահանգի մեջ, երբևէ չէր խանգարել Ալեքսանդրապոլի պաշտպանության կազմակերպմանը:

1920 թ. նոյեմբերին Ալեքսանդրապոլի գավառը նորից գրավվեց թուրքերի կողմից, իսկ երբ հինգ ամիս անց ազատագրվեց, Հայաստանի Հանրապետությունն այլևս չկար:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո մինչև 1924 թ. հունվարը, գավառը պահպանեց իր Ալեքսանդրապոլ անունը և ուներ յոթ տեղամաս (գավառակ)՝ Աղբաբայի, Դուզքենդի, Թալինի, Հաջիխալիլի, Ղզըլդոչի, Մուլլա Գյոկչայի, Քյավթառլուի: 1924-1930 թթ. գավառը կոչվում էր Լենինականի: 1930 թ. սկզբներին ՀԽՍՀ-ում գավառներն իբրև վարչական միավորներ վերացվեցին և Լենինականի գավառը դարձավ Լենինականի շրջան, իսկ 1930-ական թվականների վերջերին ընդհանրապես վերացվեց:³

¹ ՀԱԱ, ֆոնդ 201, ցուցակ 1, գործ 48, թ. 65:

² Նույն տեղում:

³ Բոյաջյան Լ., Լենինականի գավառի սոցիալ-տնտեսական և տարածքային կազմակերպումը 1920-1940 թթ., ՀՀ ԳԱԱ ՀՀԴ «Գիտական աշխատություններ», հ. 2, Գյումրի, 1999, էջ 218:

**АРМЕН АЙРАПЕТЯН
ИИ НАН РА**

**АЛЕКСАНДРАПОЛЬСКИЙ УЕЗД В СИСТЕМЕ
ТЕРРИТОРИАЛЬНО-АДМИНИСТРАТИВНЫХ ДЕЛЕНИЙ
ВОСТОЧНОЙ АРМЕНИИ В ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XX В.**

РЕЗЮМЕ

В начале XX в Александропольский уезд являлся уездом с самым многочисленным армянским населением в Ереванской губернии и занимал 13% ее территории. Весной 1917 г. по решению Временного правительства, МВД и ОЗАКОМ-ом были выработаны два проекта о разделе Закавказья с этнической точки зрения на однообразные административно-территориальные единицы. В них, в числе других, предполагалось на основе Александропольского уезда создать одноименную губернию. Однако идея централизации армянских территорий Северной Армении в состав одной административной единицы осталось незавершенной.

В течение следующих трех лет Александропольский уезд два раза был захвачен турками, что отрицательно сказалось на строении и границах последнего: уезд окончательно лишился своего Большого Караклиссского полицейского участка.

После советизации Армении до 1924 г. уезд сохранил свое старое название и имел 7 участков. В 1924-1930 гг. уезд был переименован в Ленинаканский. В начале 1930 г. в АССР уезды, как административные единицы были распущены и Ленинаканский уезд стал Ленинаканским районом, а в конце 1930 г. вообще был ликвидирован.